

УДК 378.016:37

ТИПИ ПЕДАГОГІЧНИХ КОНФЛІКТІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ТА ЇХ ПРИЧИНИ

І.Л. Холковська

Проаналізовані особливості педагогічних конфліктів у вищій школі. Розглянуто суперечності, що впливають на виникнення конфліктів у молодіжному середовищі. Запропоновано різні підходи до визначення типів педагогічних конфліктів у вищій школі. Систематизовані причини виникнення конфліктів у стосунках між студентами, студентами і викладачами, студентами і навчально-допоміжним персоналом, викладачами, викладачами і керівництвом.

Ключові слова: *конфлікт, педагогічний конфлікт, типи конфліктів, причини конфліктів, студент, викладач.*

TYPES OF PEDAGOGICAL CONFLICTS IN HIGH SCHOOL AND THEIR CAUSES

I.L. Kholkovska

Summary. The different point is interpreted in the article about the definition of the essence of conflict in high school. The different types of conflicts are described: interpersonal, interpersonality, intergroup, personality-group ones. The features of pedagogical conflicts are analyzed at high school. Contradictions that influence on the origin of conflicts in a youth environment are considered. The different position is offered for the definition of types of pedagogical conflicts at high school. Objective and subjective reasons of origin of conflicts are described at high school. Reasons of origin of conflicts are systematized and classified as between students, students and teachers, students and educational-auxiliary personnel, teachers, teachers and administrative staff (personal, socially-psychological, organizationally-pedagogical, socio-economic).

Keywords: *conflict, pedagogical conflict, types of conflicts, reason of conflicts, student, teacher.*

Постановка проблеми. Наукові дослідження соціальних конфліктів мають давню і багату традицію. Впродовж тривалого часу були відсутні єдині погляди на природу і причини виникнення конфліктів; не визнавався сам факт існування суперечностей і конфліктів у навчально-виховному процесі навчального закладу; сама наявність конфліктів сприймалася як негативне явище, що заважає нормальному функціонуванню педагогічної системи і викликає її структурні порушення.

Проте при більш поміркованому ставленні до подібних процесів стає зрозуміло, що вони є явищем не лише неминучим, але й необхідним. Конфлікти пронизують собою всі сфери громадського життя, ініціюють нововведення в політиці, економіці, культурі, спорті і навіть у побуті. Значущим це явище є і для педагогічного процесу: ні колектив, ні особистість не можуть розвиватися безконфліктно, наявність конфліктів є показником нормального розвитку. Окремі індивіди, їх групи, суспільство в цілому зможуть досягти більшої ефективності в діяльності, якщо не закриватимуть очі на конфлікти, а будуть дотримуватися певних правил, що допомагають їх регулювати і вирішувати.

Проте установка на пошук позитивних, творчих можливостей використання конфлікту передбачає серйозні інтелектуальні зусилля, пов'язані з аналізом його анатомії, тобто витоків, причин, приводів, способів протистояння сторін, що змагаються, шляхів попередження або розв'язання суперечностей, що склалися між ними.

Аналіз досліджень з даної проблематики. Більшість учених вважають, що *конфлікт* – це гостра ситуація, що виникає як результат зіткнення способів побудови стосунків особистості із загальноприйнятими нормами [2, 5, 10]. Інші визначають конфлікт: як ситуацію взаємодії людей, які переслідують взаємовиключні або недосяжні одночасно обома конфліктуючими сторонами цілі, прагнуть реалізувати у своїх взаємовідносинах несумісні цінності і норми [13]; як таке протиріччя між людьми, що характеризується протиборством [7]; як явище, що створює дуже складну психологічну атмосферу у будь-якому соціально-педагогічному колективі, молодіжному середовищі; як важковирішуване протиріччя, пов'язане з гострими емоційними переживаннями; як критичну ситуацію, тобто ситуацію неможливості реалізації суб'єктом внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей та ін. [9]; як стан, що породжує незадоволення цілою системою мотивів [8]; як протиріччя між потребами і можливостями їх задоволення [6].

Наведемо одне з найбільш поширених і прийнятих у психології і педагогіці визначень конфлікту, якого дотримуватимемося надалі.

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємовідносинах або міжособистісних діях індивідів або груп людей, пов'язане з гострими емоційними переживаннями [10].

Відповідно до цього визначення виокремлюють *чотири види конфліктів*:

- *внутрішньоособистісний*: відображає боротьбу приблизно рівних за силою мотивів, потягів, інтересів особистості;
- *міжособистісний*: характеризується тим, що дійові особи прагнуть реалізувати у своїй життєдіяльності взаємовиключні цілі;
- *міжгруповий*: відрізняється тим, що конфліктуючими сторонами виступають соціальні угруповання, які переслідують несумісні цілі і перешкоджають одне одному на шляху їх здійснення;
- *особистісно-груповий*: виникає у разі невідповідності поведінки особистості груповим нормам і очікуванням.

Конфлікти можуть ініціюватися не лише об'єктивними, але й суб'єктивними умовами.

До *об'єктивних обставин* належить те, що існує більш-менш незалежно від педагогічного процесу і створює потенційну можливість конфлікту.

Суб'єктивні умови складають рівень вихованості і розвитку студентів, усвідомлення міри конфліктності ситуації її учасниками, їх морально-ціннісні орієнтації.

Більшість конфліктів за своєю природою є суб'єктивними і мають у своїй основі одну з таких *причин*: недостатньо добре знання людини; неточне розуміння її намірів; неправильне уявлення про те, що вона насправді думає; помилкова інтерпретація мотивів учинків; невідповідна оцінка ставлення цієї людини до інших.

З педагогічного погляду, будь-яка з цих причин призводить на практиці до приниження гідності людини, породжує з її боку справедливую реакцію у формі образи, яка викликає таку ж реакцію кривдника, при цьому суб'єкти взаємодії не в змозі зрозуміти і усвідомити причини взаємно неприязної поведінки.

Всі суб'єктивні *чинники*, що впливають на конфлікт, можуть бути: *характерологічними і ситуативними*. До перших належать стійкі якості особистості, до других - перевтома, незадоволення, погані настрої, відчуття непотрібності.

Мета статті – проаналізувати особливості та причини виникнення педагогічних конфліктів у вищій школі, запропонувати їх типологію.

Виклад основного матеріалу. Педагогічні конфлікти у вищій школі мають низку особливостей, що виокремлюють їх із загальної маси конфліктів.

Особливість перша. Не будь-який конфлікт, що виникає в освітній системі, можна вважати педагогічним, тобто таким, що має пряме відношення до навчально-виховного процесу. Педагогічні конфлікти в системах «викладач – студент», «викладач – студенти», «викладач – викладач», «викладач – батьки студента», «викладач – керівник», «колектив – керівник» можна віднести до категорії педагогічних, коли вони пов'язані побічно або безпосередньо з навчанням, вихованням студентів, з впливом на психологічний клімат навчального закладу.

Особливість друга. Значущість кожного виду конфлікту може ситуативно змінюватися. Наприклад, конфлікти в педагогічному колективі впливають не тільки на його психологічний мікроклімат, але й позначаються на готовності викладачів і студентів до навчального процесу, їх емоційному самопочутті.

Проте домінуючими є конфлікти в системі «викладач – студент». Це сфера можливих прямих, найбільш активних зіткнень. Саме вони визначають конфліктогенність освітньої установи.

Особливість третя. Педагогічні конфлікти відображаються не лише на особистості, але й на особливостях життєдіяльності освітньої системи (соціальних, наукових, організаційних та інш.). Освітня установа – не замкнений світ, вона акумулює, а часто і підсилює проблеми соціуму.

Особливість четверта. У рішенні педагогічного конфлікту варто дотримуватися принципу: «Шляхетна мета досягається шляхетними засобами». В освітньому середовищі неприйнятною є позиція «Мета виправдовує засоби».

При цьому не можна плутати два поняття: позиція педагога і педагогічна позиція. Перша – суб'єктивна, друга – об'єктивна. Перша має переважно тактичний характер, друга – стратегічний. Важливо, щоб обидві позиції по можливості співпадали, а не суперечили одна одній.

Особливість п'ята. У будь-якому педагогічному конфлікті не може бути безнадійного прогнозу. Цей вид конфліктів обов'язково має бути вирішений. У педагогічному процесі не може і не повинно бути несумісних інтересів. У системі «викладач – студент» не існує суперників, існує спільна мета, а розбіжності в способах її досягнення не виключають можливості співпраці. Будь-який педагогічний конфлікт може і має бути спрямований на конструктивні способи його розв'язання.

Особливість шоста. Специфіка конфліктів типу «викладач – студент» і «студент – викладач» (на відміну від конфліктів типу «учитель – учень») полягає в тому, що студент у значно більшому ступені є самостійним суб'єктом педагогічного процесу. По суті, він виступає «замовником» освіти і здатний усвідомлено оцінювати «пропонований йому товар».

Педагогічні конфлікти мають також особливості, пов'язані зі специфікою педагогічної діяльності у вищій школі та відмінностями у віці та статусі суб'єктів взаємодії. Студентський вік характеризується інтенсивним психічним, особистісним й інтелектуальним розвитком. Основні досягнення цього віку пов'язуються дослідниками з входженням молодих людей у різні соціальні групи і засвоєнням нових ролей, формуванням соціально відповідальної поведінки.

Студентство – носій усіх основних характеристик і проблем молодіжного середовища. Студенти мають обмежений життєвий досвід, схильні до максималізму, перебільшеної оцінки власної думки, довірливо і водночас критично налаштовані по відношенню до старших. У цей період активно розвивається світогляд, формується Я-концепція, з'являється прагнення до незалежності, індивідуальності, оригінальності. Вікові особливості накладають відбиток на міжособистісні конфлікти студентів. Соціалізація сучасної молоді відбувається на тлі соціально-економічних трансформацій суспільства, які створюють нові проблеми і ускладнюють цей процес. Невизначеність майбутнього, включаючи матеріальний добробут, викликає у студентів стан тривожності, роздратованості, оскільки впливає на їх глибинні інтереси, соціальний статус, престиж, упевненість у завтрашньому дні. Це, у свою чергу, може призводити до виникнення різних за глибиною і змістом міжособистісних конфліктів, які не лише погіршують самопочуття молодих людей, викликають невдоволення навчанням, але й негативно позначаються на їх особистісно-професійному становленні. У зв'язку з цим, проблема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі, визначення їх причин, особливостей, шляхів і способів врегулювання набуває особливого значення.

Т.В. Черкасова виокремлює чотири *типи суперечностей*, що викликають конфлікти в молодіжному середовищі:

1) суперечності, обумовлені соціально-віковою нерівністю – молоде покоління відчуває «комплекс неповноцінності» і конфліктує з дорослими через несприйняття адміністративно-командних принципів виховання, максимальне використання системи покарань і недооцінку ролі заохочень;

2) суперечності, що виникають на тлі зростаючих потреб і недостатніх можливостей для їх задоволення (соціальне невизнання молодої особи, результатів її діяльності; завищені соціальні очікування з боку суспільства по відношенню до молоді; криза ціннісних орієнтацій молоді);

3) суперечності, пов'язані з соціально-психологічною своєрідністю молоді, яка несе в собі потенціал конфліктності, обумовленої схильністю до «вибухової» реакції на зовнішні перешкоди і подразники; молодь відрізняється ініціативністю, чуйністю, безкорисливістю, максималізмом і водночас підвищеною образливістю;

4) суперечності, пов'язані з ідеалізованим сприйняттям зовнішнього світу – недостатня підготовка до життя в суспільстві, отримана в ході виховання, стикається з практикою реального життя, що викликає кризу життєвих цілей, конфлікт цінностей, інтересів, масову соціальну девіантність у поведінці як форму прояву сучасних молодіжних конфліктів [13].

Причини конфліктів у студентському середовищі можна розділити на чотири групи: особистісні, соціально-психологічні, організаційно-педагогічні і соціально-економічні [12].

Особистісні особливості студентів є найбільш типовими причинами конфліктів: відмінності між інтересами і життєвими цінностями, характерами, темпераментами, поглядами; небажання або нездатність членів групи зрозуміти іншого, надати допомогу, поважати чужі інтереси і думки, зважати на них; грубість, безтактність, агресивність, обман, кепкування, зневага тощо.

До *соціально-психологічних причин* виникнення конфліктів серед студентів можна зарахувати відсутність згуртованості, стосунки антипатії, конкуренцію, боротьбу за лідерські функції в групі та ін.

До *організаційно-педагогічних причин* конфлікту належать такі, як несправедлива оцінка викладача, лояльне або упереджене ставлення викладача до окремих членів групи та ін., тобто недоліки в організації навчальної діяльності та спілкування зі студентами.

Причини четвертої групи – *соціально-економічні*, такі як відмінності в економічному стані, соціальному статусі студентів, – зустрічаються рідше за інші.

У взаємодіях студентів і викладачів можна виокремити найбільш характерні *причини конфліктів* [9]:

1. Неготовність студента до виконання своєї соціальної ролі. Дехто зі студентів не до кінця усвідомив свою соціальну роль і гадає, що навчальна взаємодія відбувається в системі «дитина – дорослий». У викладачах такі студенти бачать «батьків» або «дорослих», а себе позиціонують як дітей, з характерними для цього віку емоціями, ступенем відповідальності.

2. Неправильне трактування викладачами своєї ролі (викладач пропонує студентам вважати його «батьком(мамою)» або позиції студентів (викладач хоче думати, що студент – «дитина», а студент вважає себе «дорослим»).

3. Неготовність студентів відповідати багатоплановості завдань їх діяльності. Внутрішня структура діяльності студента у вищій школі є комплексною. Це навчальна, науково-дослідна, організаційна і громадська діяльність. Часто студенти обирають тільки один вид діяльності, виключаючи інші.

4. Відмінності в ціннісних орієнтаціях. Період нестабільності в ідейно-етичній сфері нашого суспільства, економічна криза стимулюють конфлікти, в основі яких знаходяться ціннісні орієнтації. Також відмінності у взаємних очікуваннях учасників навчального процесу, які охоплюють широке коло проблем, від ціннісних орієнтацій до якості отримуваних знань і ефективності їх засвоєння, можуть бути конфліктогенними.

На конфліктність студентів, за свідченням В.І. Журавльова, суттєво впливають ситуації, пов'язані з неблагополуччям у побуті: транспортні незручності, недосипання, низька культура побуту в гуртожитку, перевтома, брак коштів тощо. Дослідник відзначає також, що конфліктогенними чинниками у ВНЗ можуть бути особистісні особливості викладачів, їх професійний рівень, погана організація навчального процесу, запущений стан аудиторій, особистісні особливості студентів і матеріальні проблеми [8].

Пристосування до нових життєвих умов значною мірою залежить від особистісних якостей студента. Він застосовує раніше набуті навички і способи поведінки, які не завжди виявляються успішними. Відмінності в моральних установках, нормах, цінностях часто призводять до виникнення міжособистісних конфліктів. У студентській групі існують свої взаємини, еталони і норми поведінки, групові цінності та соціально-психологічна атмосфера. Приводів для виникнення конфліктних ситуацій досить багато: особисте суперництво, успіхи або невдачі в навчанні, суперництво за увагу викладачів або осіб протилежної статі, матеріальне становище, нездатність уживатися з іншими людьми через особливості характеру, досягнення в спорті, науковій діяльності тощо.

Конфлікти в групі несуть у собі як позитивний, так і негативний потенціал. Вони можуть або руйнувати структуру групи, або сприяти її згуртуванню, розвитку групової динаміки. Роль конфлікту у внутрішньогруповій адаптації залежить від предмета протистояння і типу соціальної структури.

На думку Т. В. Черкасової, до типових конфліктів на етапі навчання у вищій школі належать: конфлікти через невміння контактувати; конфлікти, що виникають внаслідок неадекватного сприйняття сторін, безтактності у спілкуванні, необ'єктивності оцінювання знань (істотну роль у конфлікті відіграє особистість конфліктогенного викладача); конфлікти, викликані різними домаганнями: завищеною самооцінкою, потребою у визнанні, неадекватністю сприйняття, небажанням рахуватися з думкою інших;

конфлікти, що базуються на соціальних установках, на схильності особистості діяти певним чином; конфлікти, що будуються на принципі протиріч, – конфлікт батьків і дітей та ін. [13].

У дослідженні Г.В. Антонова серед причин конфліктів у ВНЗ найбільш поширеними виявилися: неадекватність оцінок і самооцінок як студентів, так і викладачів; відмінності в ціннісних орієнтаціях; внутрішньоособистісні конфлікти студентів; низька культура спілкування; незнання ефективних соціальних і педагогічних технологій, що забезпечують згуртованість колективу, взаєморозуміння між суб'єктами освітнього процесу; особистісні особливості: характер, темперамент, манери тощо [1].

О.В. Глухова і О.Ю. Красова залежно від взаємодіючих суб'єктів конфлікти у студентському середовищі поділяють на чотири типи: 1) студент – викладач; 2) студент – студент; 3) студент – навчально-допоміжний персонал; 4) системні [3].

Тип конфлікту «студент – викладач». У взаємодіях студентів і викладачів найбільш характерними є такі причини конфліктів: відмінності в ціннісних орієнтаціях; нетактовність у спілкуванні; відмінності у взаємних очікуваннях; рівень професіоналізму викладача і успішність студентів.

Відмінності в ціннісних орієнтаціях обумовлені передусім періодом нестабільності в ідейно-моральній сфері нашого суспільства. У таких умовах конфлікти в ціннісних орієнтаціях (і не лише в них) в педагогічному процесі цілком закономірні.

Форми спілкування викладачів і студентів багато в чому залежать від соціокультурних та індивідуально-психологічних якостей взаємодіючих суб'єктів, а також від традицій, що встановилися в колективі ВНЗ, норм і правил спілкування.

Відмінності у взаємних очікуваннях викладачів і студентів охоплюють широке коло проблем від ціннісних орієнтацій до якості отримуваних знань і ефективності їх засвоєння. Значна частина конфліктів типу «студент – викладач» виникає через низький професійний рівень викладачів. Багатьох студентів не влаштовує догматизм і відрив суспільно-політичних наук від реального життя.

У свою чергу, низьку ефективність навчального процесу і конфліктність у спілкуванні викладачі пояснюють такими причинами: утриманське ставлення студентів до навчання, лінь, небажання вчитися; слабка базова підготовка, відсутність у студентів самостійного мислення, низький рівень загальної навченості і культури, нерозуміння ними значущості дисциплін, що вивчаються; відсутність інтересу до навчання і до майбутньої професії; завищена самооцінка.

На думку студентів, характер таких конфліктів визначається особистістю педагога, його установками і ставленням до діяльності. Найчастіше причинами конфліктів з викладачами студенти називають: несправедливість, упередженість викладачів на заняттях та іспитах; зарозумілість, принизливе ставлення до студентів, невірноваженість викладачів; некомпетентність, недбале ставлення до занять, неефективна організація викладання. Варто зазначити, що можлива суб'єктивність взаємних оцінок не знімає проблеми професійної поведінки викладача.

Наслідком таких конфліктів може бути «емоційне відчуження» студентів від викладачів. Не виключені і крайні форми студентської реакції – скарги в деканат, ректорат, навчальну частину, вимоги прибрати негідного викладача і замінити його іншим.

Тип конфлікту «студент – студент». Студенти вказують на низку причин виникнення конфліктів цього типу: особистісне нерозуміння; інтелектуальне суперництво; заздрість до успіхів іншого; неефективна організація навчального процесу; внутрішньогрупова ворожнеча; нахабність, зухвалість, безпardonність; неадекватність оцінок і самооцінок; відмінності в ціннісних орієнтаціях; розлад людини з самою собою; нетактовність у спілкуванні.

Тип конфлікту «студент – навчально-допоміжний персонал». В описі таких конфліктів відзначається грубість працівників деканатів, лаборантського складу кафедр, співробітників бібліотек. Характерні висловлювання на зразок: «неінтелігентність, грубість персоналу», «принижуюче і пригнічуюче ставлення деканату до студентів», «необгрунтований крик лаборантів» тощо.

«Системний конфлікт» пов'язаний із загальними кризовими процесами, що відбуваються в суспільстві. Можна виокремити два його підвиди:

- 1) пов'язаний з комерціалізацією вищої школи;
- 2) пов'язаний з порушеннями прав студентів і корупцією.

Характерні причини конфліктів між викладачами. Конфлікти типу «викладач - викладач» в основному пов'язані з соціально-професійною ієрархією та індивідуально-психологічними особливостями професорсько-викладацького колективу. На думку викладачів-респондентів, причини конфліктів у колективах ВНЗ мають такі підстави: відмінності в ціннісних орієнтаціях; відмінності в рівні професіоналізму; нетерпимість, нетактовність у спілкуванні один з одним; розбіжності між старшими і молодшими поколіннями викладачів на кафедрі.

Необхідно особливо підкреслити, що багато викладачів вважають своїх колег некомпетентними людьми, і в той же час самооцінка самих опитаних досить висока.

Характерні причини конфліктів між викладачами і керівництвом. Міжособистісні конфлікти між викладачами і керівництвом існують і в такій високостатусній групі, як викладачі вищої школи. Сутички можуть виникати через неспівпадання думок з якоїсь обговорюваної на кафедрі проблеми, не обов'язково наукової, наприклад, при обговоренні вимог трудової дисципліни. Одні викладачі ставляться до цих вимог як до неминучості, а інші можуть вважати їх чисто суб'єктивними, такими, що не стосуються навчального процесу (це різного роду чергування, службові дні тощо).

Міжособистісні конфлікти між керівництвом кафедри і викладачами можуть виникати через нерівномірний розподіл навантаження, особливо в тих випадках, коли надається можливість додаткового заробітку. Несправедливий розподіл завжди провокує конфлікти [11].

Висновки. Конфлікти у вищій школі найчастіше мають деструктивний вплив, оскільки створюють психоемоційну напруженість, руйнують соціальні зв'язки, перешкоджають нормальному перебігу навчального процесу. Значною мірою це є наслідком жорсткості структури взаємин, передусім, по лінії «викладач – студент», дефіциту досвіду поведінки відповідно до демократичних стандартів, а також несформованості умінь і навичок врегулювання конфліктів. У суспільстві загалом і вищій освіті, зокрема, існує необхідність у культивуванні конфліктологічної парадигми світосприйняття, коли природні відмінності між людьми сприймаються з необхідною мірою толерантності, а конфлікти виявляються на ранній стадії і розв'язуються у процесі співпраці, виконуючи соціально важливу інноваційну функцію.

Література

1. Антонов Г. В. Педагогічні засади запобігання і розв'язання конфліктів у навчально-виховному середовищі вищого навчального закладу [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Антонов Геннадій Валентинович ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. - Х., 2006. - 21 с.
2. Гіренко С. П. Практична конфліктологія [Текст] : навч. посіб. / С. П. Гіренко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Х. : [ХНУВС], 2010. - 184 с.
3. Глухова А.В. Конфликты в студенческой среде: проблемы диагностики и урегулирования / А.В. Глухова, Е.Ю. Красова // Вестник ВГУ. Серия Гуманитарные науки. – 2003. – № 1. – С. 48-6
4. Гришина Н. В. Обучение психологическому посредничеству в разрешении конфликтов / Н.В. Гришина. – Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – № 2. – С. 145–161.
5. Донцов А.И. Проблема конфликта в западной социальной психологии / А.И. Донцов, Т.А. Полозова // Психологический журнал. – 1980. – Том 1. – №6. – С. 119-133.
6. Елькін М. В. Основи конфліктології: діяльність менеджера з попередження та розв'язання конфліктів в закладах освіти [Текст] : дисципліна за вибором магістранта : [навч. посіб.] / Елькін М. В., Окса М. М. ; Мелітоп. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького, Каф. педагогіки і пед. майстерності. - Мелітополь : МДПУ, 2012. - 112 с.
7. Ємельяненко Л.М. Управління конфліктами [Текст] : підручник / Л. М. Ємельяненко, О. В. Сімоходська ; Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". - К. : КНЕУ, 2011. - 339 с.
8. Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии / В.И. Журавлев. – М.: «Российское педагогическое агентство», 1995. – 185 с.
9. Карамушка Л.М. Управління конфліктами в освітніх організаціях [Текст] / Людмила Карамушка. - К.: Шкільний світ, 2011. - 124 с.
10. Миронова О. М. Конфліктологія [Текст] : навч. посіб. / Миронова О. М., Мазоренко О. В. ; Харк. нац. екон. ун-т. - Х. : Вид. ХНЭУ, 2011. - 168 с.
11. Пірен М. І. Конфлікти в системі управлінської взаємодії: шляхи розв'язання та попередження [Текст] : навч. посіб. / М. І. Пірен, В. А. Ребкало ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові Україн, Каф. держ. політики та упр. політ. процесами. - К. : [НАДУ], 2009. - 95 с.
12. Пов'якель Н. І. Ціннісні орієнтації у подоланні конфліктних форм поведінки студентів [Текст] : монографія / Н. І. Пов'якель, Л. О. Котлова. - Умань : Жовтий О. О., 2011. - 143 с.
13. Черкасова Т.В. Социальные конфликты в молодежной среде: дис. ... канд. соц. наук / Т.В. Черкасова. – Уфа, 1997. – 170 с.